

שמעון שמואל פרוג – בין רוסית לידיש

שמעון שמואל פרוג [1860–1916], אשר שמו נמחק כמעט לחלוטין מן הנוף הספרותי הישראלי בימינו, והוא מתנוסס עדיין כשמש של רחובות בכמה ערים בארץ, היה בשעתו, בלי ספק, אחת הדמויות הבולטות בעולם הספרותי היהודי. שנים ספורות לאחר שפרוג פרסם את שירו הראשון ברוסית, הופיע בעיתונות העברית מאמר של יל"ג 'הספּיחים' ובו שיר הלל "למשורר הצעיר, הסופר המהיר, השר שיר ה' בלשון נכר, שמעון שמואל פרוג" (יל"ג תשכ"ד: רצו). יל"ג מכתיר את שמעון פרוג כיוֹרְשׁוֹ, לאמור: "עֲלֶה נָבֵל אָנֹכִי, אָתָּה צִיץ פּוֹרֵחַ" (יל"ג, שם). שורה זו חוזרת ומופיעה בשם אומרה בערכים הביִּיר־ביבליוגראפיים בבחינת 'כרטיס ביקור' (ראה, למשל: בריינין 1927: VIII; קרסל 1967: 156; 1976: 13). (Севр 1976: 13).

שבועות ספורים לאחר מותו של המשורר כתב ידידו יוסף קלוזנר במסתו הרוסית (Клязнер 1916) לאמור: "ילדי ישראל עוד יכירו אותו, במקור או בתרגום, מאחר שהוא החוליה המקשרת בין יל"ג לביאליק. יל"ג הוא המורה שלו, ואילו בביוגראפיות של ביאליק וטשרניחובסקי ניתן למצוא, שהיתה לפרוג השפעה ניכרת על שני המשוררים המחדשים בשירה העברית".¹ מסתו של קלוזנר היא בעצם מעין הקדמה למהדורה האחרונה של כתבי פרוג ברוסית, ודווקא במסה זו מצא קלוזנר לנכון לציין את יחסו של המשורר לידיש, אחת משתי השפות העיקריות ביצירתו, הקמה להתמודד עם העברית.

וכך הוא כותב: "בענין ריב הלשונות אפשר שפרוג, הרך, הרומאנטי והסנטימנטאלי היה היחיד מבין הכותבים לא במקרה בז'ארגון (ספרו 'לידער און געדאַנקען', אודסה 1896, תופס מקום מכובד למדי בספרות הז'ארגון), שהעז לכתוב ב'פֿריינד' היידישיסטי את המלים המצויינות, לאמור: 'אחת מִשְׁתִּיִּים אלו: או אומה — ואז אין הז'ארגון לשוננו הלאומית; או הז'ארגון הוא לשוננו הלאומית — ואז לא אומה אנו'. את הרהורו זה הוא ביטא ב'שירת הברבור' שלו, בשירו הרוסי האחרון שפורסם בירחון 'יִבְרִיסקאַיה זײַן'. היידישיסטים לא יכלו לסלוח לו זאת גם לאחר מותו..." (השווה: קלוזנר 1956: 44–45).

אבל אם ברמה האידיאולוגית דבק שמעון פרוג בשפה העברית עד כדי כך, שלטענת דוד פרישמן לא היתה כל יצירתו ברוסית וביידיש אלא מעין הפסקה ארוכה ביצירה בלשון העברית (השווה: פרישמן 1931: פג–פז), הרי למעשה הגיע כשרונו הספרותי לידי ביטוי דווקא ברוסית וביידיש, ורק באמצעות שתי השפות האלו הוא השפיע — בין השאר — גם על הספרות העברית.

פרוג היה חלוץ בספרות עם ישראל בתחומים אחדים: הוא היה יוצרה של

השירה היהודית ברוסית; לא היה בעצם משורר יהודי לפניו, שכתב שירה ברוסית ראויה לשמה.² בשנת 1879 הוא פרסם לראשונה שני שירים ב'ראַזְקוֹט' – כתב־עת יהודי־רוסי בעל מוניטין בשעתו. השירים זכו להדים ולתגובות נלהבות מקרב הקוראים. מערכת כתב־העת הזמינה אותו לעבור לסנט־פטרבורג בתפקיד של סופר־משתתף קבוע.

"שמו של פרוג זכה מיד לפופולאריות בלתי רגילה" (Гинзбург 1916: 33). דברים אלה כתב אחרי מותו של פרוג ההיסטוריון והעיתונאי הנודע שאול גינזבורג, שהיה מייסדו של העיתון היומי הראשון ביידיש 'דער פֿריינד' (פטרבורג, ינואר 1903). אף המשורר שאול טשרניחובסקי ציין את השפעתו הרבה של פרוג על קוראיו (ערפלי 1995: 593–597).

תשע שנים היתה רוסית לשוֹן־יצירתו היחידה של פרוג. בשנת 1888 פנה פרוג אל לשוֹן־העם והחל לכתוב גם ביידיש. שיריו הראשונים ביידיש, וכן פלייטונים, ראו אור בעיתון 'יודישעס פֿאַלקס־בלאַט' (שעורכו היה ד"ר ל. קנטור).

הכתיבה הדו־לשונית לא היתה בבחינת חזיון חריג בנוף הספרותי היהודי של אותן השנים. בשלהי שנות ה־80 וראשית שנות ה־90 פנו לכתיבה ביידיש גם סופרים אחרים, כמו למשל, ש. אניסקי (שלמה רפפורט), מרדכי בן־עמי (מארק רבינוביץ), יעקב גורדין ועוד. לאותה תקופה שייך גם המפנה של שלום־עליכם מיצירה בעברית וברוסית ליצירה בעיקר ביידיש. אלא שכל הסופרים שהזכרתי לעיל כתבו בעיקר יצירות בפרוזה, בשעה שפרוג היה המשורר היחיד, שהצטרף עם שיריו לספרות יידיש החדשה, אמנם מבלי שיזנח גם את יצירתו ברוסית. ואם מדובר בשירה יהודית, הרי שפרוג היה חלוץ ומפלס דרך בשתי הספרויות. מן הראוי לציין, שבשירת יידיש קדמו לו אברהם גולדפאדן, מיכל גורדון ואף מורו ורבו יל"ג, אשר ספרו ביידיש שיחת חולין יצא לאור בשנת 1886 (ראה: לוריא 1993). למיכל גורדון הקדיש פרוג שני שירים ('צו מיכל גאַרדאָן' – געשריבן ביים אַרויסגאַנג פֿון זַמן בוך יודישע לידער, פרוג 1927, כרך 2: 131–133; 'אויף מיכל גאַרדאַנס קבֿר', שם, 134–135).

באנציקלופדיה היהודית ברוסית (כרך 10, סנט־פטרבורג, 289–290) נאמר: "המשוררים אשר קדמו לו, מיכל גורדון ואברהם גולדפאדן, נהגו לחקות את הסגנון העממי. שיריהם היו קרובים עד מאוד לשירי־העם בנוסח הפרימיטיבי של עיצוב צורותיהם. הם היו מעין שלב מעבר משירי־העם אל יצירה פיוטית אינדיבידואלית. פרוג לעומת זאת הוא משורר יידיש הראשון בעל אישיות בולטת; הוא העניק לשיר ביידיש את היופי ואת נועם הצלילים שלא היו בו לפניו."

מן הראוי לציין שקודמיו של פרוג בשירת יידיש – ובראשם יל"ג – לא ייחסו חשיבות ליצירתם בלשון זו. יל"ג אפילו התנגד למאמצים לפתח את יידיש כלשון של ספרות. ליחסו השלילי נתן יל"ג ביטוי במכתבו לשלום־עליכם ב־1888 בו הוא מגדיר את יידיש כ'חזיון עצוב ביותר' בתולדות העם היהודי ומנסה להשפיע על שלום־עליכם לעזוב את כתיבתו הרצינית ביידיש. הוא כותב בין היתר:

"אם טוב וכשר הדבר לשוב וללמד לתועי רוח לשון עלגים אין־בינה, לשון אשר היא כעיר פרוצה אין־חומה, בלי דקדוק וכללים וסייגים בניחות המילות ויושר

הכתיבה? אם לתועלת ולכבוד יהיה לנו בשובנו להרגיל את בנינו ואת בנותינו לדבר ולכתוב בשפת הגולה, בשפה הבלולה אשר נפלה לעמנו חבלים לא בנעימים בימי נדודיו וטלטוליו בארצות של הגויים ולשונותיהם?" (פורסם ב'ווסכוד' 40, 1902, 25 — ראה: לוריא 1993: 70).

היום אנו יודעים, ששלום-עליכם, פרוג ואף סופרי יידיש זולתם לא חינו את לדיהם ביידיש. יצירתם בלשון זו נשארה בגדר 'אבני-חן לעניים', כאשר הם הפכו את שפת העם ללשון של ספרות במובן המודרני. בסיפורת היו לתהליך זה תורמים רבים, ואילו בשירה היתה תרומתו של שמעון פרוג מפעלו של יחיד. יעקב בירנבוים, מעורכי הכרך השביעי של ה'לעקסיקאָן פֿון דער נייער ייִדישער ליטעראַטור', מעלה בערך 'פרוג שמעון-שמואל' את ההערכה הבאה:

"פרוג עשה בשירת יידיש מעשה בראשית, בהסתלקו מן המוכן ובבואו ללוש ולעצב את השיר מחדש — במסגרת שירה שלא ידעה כלל מודרניזם מהו. בשירו 'מיין עפיטאַפֿיע' (פרוג 1927, כרך 3: 248-250) הוא מספר כיצד 'בכל כוחותיו, בנגיסת השן האחרונה, הוא נשך וקרע את הז'ארגון, לעס את הלשון האהובה של אמנו, לפללה בצזורה, המליחה בחרוזים כדי לפחות קצת לרכך אותה, ולעמעם את הריח החביב של השוק בוילנה והאיטליזים בדווינסק. — פרוג הביא עימו מן הרוסית את הז'אנרים השיריים השונים, את מבנה השיר, את מערכת החרוזים הטונית — את כל אביזרי השירה, ששום משורר מודרני אינו יכול להסתדר בלעדיהם. הישגו של פרוג בשירת יידיש המודרנית הוא אדיר. מיטב מחברי החרוזים ביידיש בני-זמנו לא היו אלא בעלי-מלאכה פרימיטיביים... ללא שום פיתוח פיוטי, או סתם כותבי-פרוזה החרוזים מגמתיים' (ב. מינקוב). השפעתו של פרוג על שירת יידיש עולה בהרבה על חידושי הטכניים. פרוג הרחיב את אופקי שירתנו, הוא הכניס בה ז'אנרים ונושאים היסטוריים — רומאנטיים ושירי גבורה מן העבר. הוא שילב את המוטיבים הלאומיים והסוציאליים המודרניים, ואפשר כי בזה עוד גדולה יותר תרומתו לשירה ביידיש מאשר בחידושי החלוציים-הטכניים. הוא היה הראשון שהעלה בשירה את הריח הרענן של השדה והיער" (בירנבוים 1968: 452-453).

פרוג היה אפוא משורר דו-לשוני עתיר זכויות בשתי לשונות יצירתו. בדרך כלל נהגו לראות ביצירתו הרוסית מקור ראשוני, ואילו בשירת יידיש שלו — יצירה משנית. ידידו האישי של פרוג — שמעון דובנוב — ראשון התומכים בספרות יידיש מבין מבקרי הספרות היהודים כותבי הרוסית, טען, ש'חסרו לו לפרוג עשרים שנות חיים, כדי שיוכל להתרומם ביידיש אל הרמה אליה הגיע ביצירתו הלירית ברוסית" (דובנאָוו 1962).

מן הראוי לציין, שכמעט כל תרגומי שיריו לעברית נעשו — הן בימי חייו ובידיעתו והן אחר מותו — מן המקור הרוסי ולא מיידיש. ומאחר שפרוג ראה בעברית, כרבים מבני-דורו, את 'לשון הנצח' — דבר שבא לידי ביטוי בשיריו הרוסיים המוקדשים לעברית,³ הרי ניתן לשער שהוא בחר לשם תרגום לעברית את שיריו שנראו בעיניו ובעיני מוקיריו כראויים להנצחה.

מכל מקום הרי זו עובדה, שדווקא שירתו הרוסית של פרוג עוררה את

התלהבותם הכללית של בני-דורו ושל אלה שבאו בעקבותיו, כגון טשרניחובסקי שטען, שהספרות היהודית-רוסית הגיעה לשיאה בשירת שמעון פרוג (ערפלי 1995: 593-596). התלהבותם של חסידי שירתו ביידוש היתה בעיקר אחוזה בעובדה, שמשורר שיצאו לו מוניטין ברוסית הואיל לרדת מאגרא רמא לבירא עמיקתא — כדי לכתוב שירים בלשון-העם. אפשר שהשפיעו על כך בעיקר יצירותיו של פרוג הטעונות בנושאים ומוטיבים מן התנ"ך, והן זכו להדים ולהצלחה בעיני הקוראים.

וכך מסביר יוסף קלזנר את סוד כוחן הקסום של היצירות האלו, לאמור: "עם המבקש לחיות ושואף לאל-מוות אינו יכול להסתפק בתפקיד הפסיבי של המעונה הנצחי. ייסוריו הם הרי מעשה ידיהם של זרים. ואילו עם שיש לו אלוהים חיים חייב לחיות באמצעות משהו משל עצמו, משהו שנוצר במו ידיו. אך היצירה היהודית המקורית, העצמאית היא כולה בעבר, ממנו ובו. ופרוג שוקע כולו ומתעמק בכתובים העתיקים של עם ישראל. התנ"ך והתלמוד — אלה הם ה־Magna Charta שלנו, וכך הוא אמנם הכתיר את הכרך הראשון של כתביו. בשום יצירה מיצירותיו לא מגיע פרוג לעומק כזה, בשום יצירה הוא אינו חגיגי-רציני וחדור ברגש רליגיוזי כמו בחיקויי התנ"ך שלו ובשיריו המקוריים ביותר 'מעל התנ"ך' ו'לאחר קריאה בנביאים'. כאן הוא רכש לעצמו לא רק את רוח התנ"ך אלא גם את לשונו. הוא כאילו מתרגם מעברית. כל בית מבתי-שיריו מתמלא בדמויות מקראיות וביטויים נבואיים. והשירים חדורים הרהורים פיוטיים והשתכחות נפש. כאן עולות בעיות החיים הרוסיים-יהודיים לרמה של בעיות כלל-יהודיות ופילוסופיות-עולמיות" (Клязнер 1916: XI-XII).

ואמנם העלה פרוג לשיא שלא היה לפניו בספרות היהודית את ז'אנר הפואמה המקראית-ההיסטורית. מבחינה זאת ניתן לראות בעין את הקשר בין פרוג ל"ל.ג". והוא אמנם תרגם קטע מתוך הפואמה של "ל.ג" 'דוד ומיכל' וכינה אותו 'זוזן שאול' (Фыр 1881).

אך קשה להסכים להכללה המוגזמת של קלזנר, לאמור: "אם בעיצוב הפיוטי של מוטיבים מן התנ"ך היו לפרוג קודמים בספרות העברית ובספרויות של אירופה, הרי בעיצובן של אגדות התלמוד והמדרשים הוא היה ובמידה מסוימת נשאר האחד והיחיד, איש לא הליבש צורה פיוטית לכל כך הרבה אגדות ואימרות מן התלמוד — לא לפני פרוג ולא אחריו" (Клязнер 1916: XII).

אין לשלול את בכורתו האיכותית והכמותית של פרוג בתחום עיצוב מוטיבים מאגדות התלמוד והמדרשים, אך אני סבור כי גם כאן היו לו קודמים. אם בנושאי התנ"ך ניתן לדבר על השפעת השירה העברית, הרי בנושאים התלמודיים מן הראוי לבחון את השפעתה של הספרות היהודית-גרמנית. עד כה לא נחקרה ולמעשה גם לא נדונה אפשרות של השפעה כזאת על ממדיה וטיבה. מעניינת העובדה, שפרוג הקדיש את יצירתו הראשונה, לכל הנכון, האחוזה בנושא תלמודי — השיר 'אגדה על מפתח זהב' (תלמוד ירושלמי), שראה אור בשנת 1883 — לברנהרד לבנשטיין (Bernhard Loewenstein), משורר יהודי-אוסטרי שחי באמצע המאה ה־19. באותה שנה פרסם פרוג תרגום רוסי של אחד משירי לבנשטיין

החלוקה האחרונה' מתוך ספרו צלילים יהודיים (Jüdische Klänge). עובדה זו מעידה לפחות על עניינו של פרוג בספרות היהודית-גרמנית. יתר על כן: א) בהערותיו לפואמה שלו 'רבי אמנון' (1: 1-2, 1883) הוא כותב ש"לא גרץ ואף לא צונץ בספרו השירה הליטורגית של היהודים לא הזכירו אפילו במלה אחת את האגדה הזאת. ב) ב'אנרים ה'גבוהים' של שירת פרוג בידיש ניתן למצוא — אם כי לא במידה גדושה — צורות גרמניות. למשל: בשיר הפותח במוטו את ספרו הראשון ליעדער און געדאנקען (אודסה 1896) נאמר:

...איך לאַך און איך קרעכץ,
איך זינג, און פֿון שמערץ
צעגייט זיך, צערייסט זיך מיין הערץ...

ואני צוחק וגם גונח
ושר, וממר כאבי
נמס ונקרע לבבי...

המלה 'הערץ' והחרוז 'הערץ-שמערץ' זרים ללשון יידיש החיה במזרח אירופה, שהיא תשתית שפתו הפיוטית של פרוג בידיש, ומקורם בלי ספק בגרמנית. גם פעילי תרבות יידיש הודו (לפחות בחצי פה), שמיטב היצירות של פרוג היו שיריו התנ"כיים שנכתבו ברוסית. ואלה דבריו של ראובן בריינין בהקדמה שלו לכל כתבי שמעון פרוג בידיש (בריינין 1927: VII): "בימי זוהרו יצר פרוג את מיטב שיריו, אלה שתוכנם שאוב מן התנ"ך, ואלה הבנויים על אגדות יהודיות." ולהלן: "מה רבה אמנותו של פרוג בידיש! באיזה כשרון הוא השתלט על יידיש, לשון שהוא תמיד הלין עליה, שהיא דלה, קשוחה ולכשעצמה מעט מאד פיוטית." פרוג אמנם לא יצר שירה תנ"כית בידיש. בריינין מעלה על נס דווקא את "שירי הפועלים ושירי החרות שלו, וגם רבים משיריו הסאטיריים." באמצעות שיריו "הגיע פרוג המשורר אל כל העם."

בריינין אמנם צדק, אך הוא לא בחן את העובדה, ששירי פרוג בידיש אינם תרגום מדויק של שיריו ברוסית. קורפוס השירים שונה, שונים הז'אנרים המועדפים בכל לשון, והעיקר — שונה החומר הלשוני-רעיוני ושונה אף ציבור הקוראים אליו פונה המשורר בשתי לשונותיו.

כדי לעמוד מקרוב על טיב ההבדלים בין שירתו של פרוג ברוסית וביידיש מבחינת התוכן והעיצוב בחרתי בשירו 'עגל הזהב', הקיים בשתי גרסאות מקבילות, הקרובות זו לזו במידה ניכרת. לעומת זאת מרובים המקרים כאשר כותרת זהה של שיר ברוסית וביידיש אינה מלמדת כלל על שירים זהים. השיר 'עגל הזהב' מעלה מוטיב תנ"כי מובהק, וכפי שצינתי לעיל, הרי דווקא בזכות המוטיבים מן התנ"ך זכה פרוג לתהילה ביצירתו הרוסית. כאן הכוונה להגיע למסקנה כלשהי בעניין הדו-לשוניות בשירת פרוג בכללה.

עד כמה שירוע לי לא זכה עד כה השיר 'עגל הזהב' לתרגום ספרותי בעברית. אפשר שקיימים תרגומים אי-שם נעלמים בכתבי-יד שכוּחַים, אך בשני הקבצים של תרגומי שיריו של פרוג לעברית — אין השיר הזה מופיע, לא בתרגומו של יעקב קפלן (פרוג 1898, תרגום בהברה אשכנזית), אף לא בתרגומו של אברהם לוינסון (פרוג 1941).

הנוסח של השיר 'עגל הזהב' ברוסית נכלל במחזור שירי ציון (Фруг 1902), ואילו ביידיש — בין הציון-לידער (פרוג 1910, כרך 2: 15-16) שני המחזורים בכללותם אינם זהים לא בכותרותיהם ולא בכמות הבתים הכלולים בהם. והרי שתי הגירסאות המקוריות עם תרגום מילולי בעברית:

ЗОЛОТОЙ ТЕЛЕЦ

Странный сон мне приснился... Безбрежную даль
Повивая фатой бледно-синей,
Ночь раскрыла безмолвные крылья свои
Над песчаной Синайской пустыней.
У подножья горы я стоял. Предо мной
Груда тесанных камней лежала,
Кое-где под наметами желтых песков
Сохранившая вид пьедестала.
И услышал я голос: "Взгляни... Узнаешь,
Это место Тельца золотого;
Тут стоял он, пленяя твой темный народ
Обаяньем величья земного.
Тут стоял он и тут был повержен во прах,
Чтобы снова в грядущее время
Встать и ниже склонить пред подножьем его
Преклоненное некогда племя...
И взгляни: вот он! Вот этот древний кумир,
Возрожденный их праха и пепла:
Круче стали рога его; трижды сильней
Горделивая выя окрепла.
На рогах его пышный лавровый венок
И, блестя, как звезда из тумана,

Плоский лоб украшает брильянтовый шит
 С чародейным значком талисмана.
 Не в пустыне глухой, не в кумирне, во мгле
 Тайной ниши, под сумрачным сводом,
 Он на каждом теперь перекрестке стоит
 Пред бессильным скитальцем-народом.

תרגום השיר הרוסי:

עגל הזהב

הלום מוזר הלמתי... את המרתב האינסופי
 כפה בהינומה כחלה — חזרת
 הלילה בפרשו את כנפיו הדוממות
 מעל חולות מדבר סיני.
 נצבתי לרגלי ההר, ולפני
 היה מונח גל אבנים מסתתות,
 אשר פה ושם, מתחת לשכבת החול הצהוב,
 שמר על דימות הבמה.
 שמעתי קול: "הבט וראה... המביר אתה?
 הרי זה מקומו של עגל הזהב;
 כאן הוא נצב ובקסמו כבש את עמך החשוך
 להערצת הגדלה הארצית.
 כאן הוא נצב וכאן התפורר לעפר,
 כדי לחזור בעתיד
 ולקום ולכופף ביתר שאת לרגלי במתו
 את השבט שקד לו קדות לפנים...
 והבט נא: הנה האליל העתיק הלזה,
 אשר קם מעפר ואפר;
 ארכו קרניו, עצם פי שלוש
 ערפו היהיר.
 על קרניו זר דפנה,
 את מצחו השטוח, הזוהר ככוכב מתוך ערפל,
 מקשט מגן יהלומים
 עם אות הקסמים של קמע,
 לא בשממה חלולה הנדחת, לא במקדש אלילים, בערפל
 של גמחה חבויה תחת קורה אפולית,

הוא נָצַב עִתָּהּ בְּכָל צִמְת דְּרָכִים
לְפָנַי עִם נְעוּנָה חֶסֶר אוֹנִים.

דער עגל

מיר האָט זיך געחלומט: איך בין אין אַ מדבר
געשטאַנען. אַ שטילע און ליכטיקע נאַכט
האָט רוֹיַק געשוועבט אויף די זאַמדן און סקעליעס,
געצירט זיי אין הימלישן פּראַכט.

און איך האָב דערהערט פֿון דער ווייטנס אַ שטימע,
אַ הייליקן, געטלעכן קול:
"דו זעסט די פֿאַרברענטע, צעוואָרפֿענע שטיינער,
אַט דאָ איז דער עגל געשטאַנען אַ מאָל.

"דער עגל, וואָס יִדְעלֶעך האָבן פֿאַרצייטן
געמאַכט און וואָס משה האָט דעמאָלט פֿאַרברענט,
פֿאַרברענט און צעשאַטן דעם אַש אינעם מדבר
אַליין מיט די אייגענע הענט.

"עס איז פֿון דעם עגל קיין זכר געבליבן,
נאָר אים איז געוועזן באַשערט
צו אויפֿשטייען ווידער און ווידער באַהערשן
מיט קראַפֿט אַייער זינדיקע ערד...

"ער לעבט נאָך, ער לעבט נאָך דער גאַלדענער אָפּגאַט.
ער שטייט נאָך און פֿינקלט און בליצט,
נאָר ניט אינעם מדבר אַזוי ווי פֿאַרצייטן —
ער איז צו אייך נעענטער איצט.

"ער שטייט צווישן אייך אין דעם ביטערן גלות;
ער איז אַייער ליכט אין די פֿינצטערע טעג;
ער איז אומעטום וווּ איר קערט זיך און ווענדט זיך,
אַט וווּ נאָר אַ סטעזשקע און וווּ נאָר אַ וועג.

"אַ טריט ניט צו טאָן אָן דעם גאַלדענעם יחסן;
ער איז אַייער האַר, אַייער פֿאַלקס-בעל-הבית...
מע גלעט אים דעם רוקן, מע קוקט אין די אויגן,
מע שטופט אים דעם הדס גלייך אונטער דער נאָז.

"מע גיט אים אָפּ כְּבוֹד פֿון אַלע פֿיר זייטן
מע בענטשט זיך מיט אים, מע באַרימט זיך מיט אים;

רבנים, דיינים באשענען זמן נאָמען
און בוקן זיך, קניען פֿאַר אים...

"רבנים, דיינים וואָס ווייסן, פֿאַרשטייען,
ווי טיף איז די חרפה, ווי גרויס איז די זינד
צו האַלטן ביים עגל אין קנעכטשאַפֿט דעם עולם,
דאָס קראַנקע און עלנטע קינד."

תרגום השיר מידיש:

חלום חלמתי: במדבר
עמדתי. לילה שקט ובהיר
רחף בשלֵוה מעל החולות והצוקים,
והוסיף להם נפֿך של תפֿארת שמימית.

ממרחקים שמעתי קול
דבור קדוש ואֵלוקי:
"כלום רואה אתה את האַבנים השְרוּפות, הפּוֹזרות,
הנה פֿאן עמד לפֿנים עגל הזהב.

"העגל, שיהודים אלמונים בימי קדם
יצקו ומשה שרוף שרפו,
שרף ופזר את אפרו במדבר
בעצמו, במו ידיו.

"ולא נותר זכר מעגל הזהב,
אלא שנגזר עליו
לקום מחדש ושוב להשתלט
בכח על אדמתכם החוטאת.

"עודנו חי, הוא חי, אליל הכתם,
עודנו עומד ורומז ומנצנץ
אף לא במדבר בלפנים
אלא יותר קרוב אליכם עתה מאז.

"הוא נצב ביניכם בגלות המקרה;
הוא אורכם בימים אפלים;
הוא נמצא בכל אשר תפנו,
בכל שביל ובכל דרך.

"אין לזוז כלל בלעדי הזהב;
אדונכם הוא, חולש על עמכם...
מלטפים את גבו, מביטים בעיניו,

מְקַרְבִים הַהֶרֶס אֶל פְּתַח נְחִירָיו.

”מְכַבְּדִים אוֹתוֹ מִכָּל עֵבֶר,
מִתְבָּרְכִים בוֹ, מִתְפָּאֲרִים בוֹ,
רְבָנִים, דְּיָגִים מְהַלְלִים אֶת שְׁמוֹ
קָדִים לוֹ קְדוֹת, מְשַׁתְּחִימִים לוֹ...”

”רְבָנִים, דְּיָגִים הַיּוֹדְעִים וּמְבִינִים,
מָה עֲמָקָה הַחֲרָפָה, מָה גְדוֹל הַחֶטָּא,
לְדוֹן אֶת הַצְּבוּר לְעִבְדוֹת לְעֶגְל הַזָּקֵב,
הַצְּבוּר שֶׁהוּא כְּיֶלֶד חוֹלָה וְגִלְמוּד...”

לא קשה להבחין בהבדלים הצורניים החיצוניים. השיר הרוסי, למשל, כתוב במשקל האנאפסט, ואילו בידיש מזדמר האמפיבראך. ההבדל בין המשקלים האלה אינו רב, אלא שהנעימה שונה. האנאפסט נשמע נמרץ יותר, כתוב כאילו מתוך מרחק, העשוי לבטל פרטי פרטים לעומת עיקר.

בגירסה הרוסית נשמר המקצב בקפדנות לאורך כל השיר, ואילו בידיש מזכירים חילופי התנועות בבתים את שירתו הגרמנית של היינריך היינה.⁵ החריזה משתלבת עקרונית בין השורה השנייה והרביעית של כל בית. בגירסה הרוסית נשחלת מדי פעם חריזה גם בין השורה הראשונה והשלישית. נוסח זה אופייני במידה רבה לשירה הרוסית של סוף המאה ה־19 ומאוחר יותר, בתקופה המוגדרת כ'תור הכסף' של השירה הרוסית.

מבחינה לשונית ניתן להבחין בקלות במורכבות היחסית של השיר הרוסי. התיאור הרומאנטי המורחב של הלילה הפורש את כנפיו מעל מדבר סיני ואף של עגל הזהב אינו מופיע בידיש. גירסת יידיש קרובה ללשון המדוברת. אין בה אפילו רמז לנסיונו של המשורר לשזור משהו מאוצר המלים הלמדני על חוטי העברית והארמית שלו, או לחלופין לתבל במלים 'הרומאנטיות-אקזוטיות' מן המרכיב הגרמני. אינה ניכרת כלל כוונה ליצור רקע לשוני גבוה, המאפיין דווקא את הגירסה הרוסית.

דמותו של משה רבנו, המופיעה רק בידיש, כאילו נשלפה מן האגדות העממיות ולא דווקא מן הרפוס של כתבי הקודש. משה שרף את העגל ופיזר את אפרו במדבר — כמו ידיו. הטעם העממי מתגבר באמצעות הדימינוטיב 'יידעלעך' (יהודונים, ולא 'יידך' או 'בניישראל'), שאינו שייך כלל אל מה שניתן להגדיר כסגנון גבוה בידיש, או אף חיקוי נעימת הפאתוס של לשון ה'טייטש'.

מעצם עלילת השיר — בשתי גירסאותיו — מתחייב בעצם סגנון גבוה, חגיגי ופאתטי. אך בידיש דווקא מורגשת בפירוש מין 'ירידה אל המוני העם', המזכירה לא רק את השיר העממי, אלא גם את הסגנון הכאילו-עממי של המשוררים הרוסים ה'נארודניקים', בנייזמנו של פרוג ובמיוחד את ניקולאי נְקֵראסוב (1821–1878). סגנון זה כלל אינו מורגש בשירתו הרוסית של פרוג. למשורר היהודי הכותב רוסית לא היה בעצם עם, שאליו הוא יכול היה 'לרדת' ולפנות

בלשון רוסית עממית בכוננת המכוון. קוראיו היהודים אמנם שלטו ברוסית הספרותית, אך לא היתה להם נגיעה של ממש (ואולי אף לא לשמעון פרוג בעצמו) אל הרוסית העממית הפשוטה בבחינת גירסא דינקותא. את 'עממיותו' מסוגל היה פרוג להביע אך ורק בידיש. בזה הוא לא היה שונה מן הסופרים היהודים האחרים בני-זמנו, אשר העדיפו לא פעם להזניח את כתיבתם בשפות "המכובדות" (כמו רוסית או עברית) לטובת היצירה בידיש.

בשיר 'עגל הזהב' בולט ההבדל בין סיומן של שתי הגירסאות. על-פי הגירסה הרוסית הרי הכול אשמים בעובדה שהעגל 'ניצב עתה בכל צומת דרכים לפני עם נע־ונד חסר אונים'. המשורר כאילו רומז לעם לקום ולהתאושש ולהשתחרר מקסמי עגל הזהב ולחדול להיות נע־ונד וחסר אונים. השיר כלול במחזור 'שירי ציון' וניתן לשער, שהוא גם מצביע על שיבת-ציון כפתרון להיחלץ מעגל הזהב ומהגלות.

בגירסה שביידיש, לעומת זאת, מצביע המשורר על האשמים לדעתו במצב, בו עגל הזהב שולט על עם ישראל. אלה הם — מי אם לא? — הרבנים, הדיינים. מולם שרויים המוני בית ישראל המתייסרים בדמות 'הילד החולה והגלמוד'. ומאחר שגם הגירסה בידיש כלולה במחזור 'שירי ציון', וגם כאן עשויה להתרחש הבחירה האולטימטיבית, הרי רומז השיר על שחרור מכבלי שלטונה של ההנהגה הדתית המסורתית כתנאי לשחרור לאומי ושיבת-ציון.

שמעון פרוג חוזר לא פעם בשירי היידיש שלו אל מוטיב הבחירה הנ"ל. כך, למשל, בשירה 'שטיי אויף' (קום; פרוג 1927, כרך 2: 20), שגם הוא כלול במחזור 'שירי ציון' קורא המשורר ליהודי עני לקום, להניף את הדגל הישן של ציון ולעלות לארץ האבות. "ניט פֿרעג ביים רב, ניט פֿרעג ביים גביר" (אל תשאל את הרב, אל תשאל את הגביר) — קורא המשורר. והרי הגביר הוא זה, שעגל הזהב הוא סמלו. ואילו הרב צמוד לגביר ומעורר סלידה כמוהו.

לא כן בשירי הרוסיים של פרוג. שם לא ניתן למצוא התקפות חוזרות ונשנות על הממסד הדתי המסורתי. שתי סיבות לדבר:

א) ציבור קוראיו של פרוג ברוסית היה מורכב בעיקרו מיהודים משכילים, חלקם אף נוטים להתבוללות. אלה לא היו אחוזים ותלויים בהשקפת עולמם ברבנים, ואף לא סרו למרותם. אפשר שהמשורר ביקש לחזק את לאומיותם היהודית של המשכילים, ולא מצא לנכון בהקשר הזה דווקא לעורר את ההתנכרות כלפי הרבנים, שלפחות באורח סמלי היו נציגיה.

ב) את יצירותיו ברוסית קראו גם לא־יהודים, והמשורר הלאומי נמנע מביזוי גלוי של כוהני דתו. הרי הציבור הדתי הנוצרי בלאו הכי לא היה טעון אהדה כלפי הדת היהודית.

שליטת הגביר היהודי כשותף אפשרי ורצוי למפעל התקומה הלאומית עשויה להיות מוסברת בנטיותיו הסוציאליסטיות של המשורר. נטיות אלו באות לידי ביטוי מפורש ביצירתו שביידיש.⁶

את התנגדותו החריפה לרב ומפני מה אין לשאול אותו בנושא העלייה לארץ

הקודש מביע פרוג באחד מפרקי יצירתו בפרוזה 'אין חלום. א באַבע-מעשה פֿון משיח צײַטן' (בחלום). סיפור-סבתא מימות המשיח. פרוג 1927, כרך 3: 71-90).
בפרק השני, שכותרתו 'דער ארץ-ישראל ייד' (היהודי הארצישראלי), מופיע לעיני ישראל (שהוא כינוי סמלי לעם ישראל בגולה), שומר לילה עני ואביון במחסנים השייכים לגביר, יהודי מסתורי מארץ-ישראל. ישראל חושב לתחילה שמדובר באיש שבא לבקש תרומות עבור 'החלוקה', אך היהודי האלמוני אינו רוצה בנדבות, ואף אינו מצפה לעזרה מצד הגביר, בעל המחסנים. הוא קורא לישראל לעלות לארץ-ישראל. ישראל סבור שעניין זה שייך לסמכותו של הרב, אך לא כך חושב היהודי הארצישראלי. הוא כבר ביקר אצל הרב, והרי רשמיו מן הפגישה (בתרגום לעברית):

"ומה, סבור אתה, ישראל, אומר הרב? — עליך להבין דברי — הוא אומר — מאי משמע? כלום אפשר להגיד — אין רוצים לארץ-ישראל! איזה יהודי אינו רוצה בארץ-ישראל? אלא שאתה, הוא אומר, באת אלי לא כאל יהודי פשוט, הרי אתה מבקש ממני שאני בתור רב, מרא דאתרא, אתמוך ברעיון הזה בציבור... ועל כך אני מוכרח להגיד לך, שלא רק אני, אלא כל רבנינו, דינינו והיהודים הטובים שבינינו אינם יכולים להיות מרוצים ממה שאתה מבקש לעשות... להאמין בביאת המשיח, לצפות למשיח — כן, אלא עליך להבין, שה'להאמין' וה'לצפות' היכו כבר שורשים כה עמוקים בלבנו, שאחרי בוא המשיח, נדמה, שיווצר כאילו מקום ריק וחלול בראשו של היהודי ובלבו... (...) עכשיו חשוב על רב, על יהודי טוב, שהעם מאמין, כי הוא ושכמותו מחזקים את העם הפשוט באדיקותם, בתורתם ובמעשיהם הטובים ובזכותם נגרמת הקלה בגלות — הרי אתה מיטיב להבין בעצמך, שרב היום וכאן הוא טוב רק בשביל חוץ-לארץ: כל מה שהיה נחוץ לו ללמוד כדי לקבל סמיכות לרבנות נוגע אך ורק לחוץ-לארץ; המירב שרב בן ימינו יודע מצטמצם למספר שאלות-ותשובות ישנות, שעניינן אחוז אך ורק בחוץ-לארץ... כלום יודע רב בן ימינו אפילו חלקיק האלף ממה שקרה ליהודים במשך מאות השנים של גלותנו? ומה שהיה בארץ-ישראל לפני החורבן והיציאה לגלות? הרב יודע בדיוק רק מה שידוע לכל ילד ב'חדר', לכל יהודייה... אז איך אתה רוצה, שרב יקום ויאמר לציבור: 'יהודים! קומו! אדיקותו של הרב וטוב-לבו של הגביר לא יהיו לכם משענת ולא יביאו אתכם אל התכלית — עליכם לקום לבדכם, ולגשת לעבודה במו ידיכם ולהכין את חומר התשתית עבור המשיח... הרי רב כזה יהיה ממש דומה למשוגע מציו...' (פרוג 1927: כרך 3, 81-83).

הקטע הזה בפרוזה מסביר את רעיונו של פרוג, השזור בשירתו הציונית ביידיש, ועיקרו — הצורך האולטימטיבי בבחירה בין הסמכות הדתית והמסורתית לבין שיבת-ציון והתקומה הלאומית, אלא שדווקא ההסבר הזה מעלה את השאלה: איזו משתי הגירסאות של השיר 'עגל הזהב' קדמה לזולתה? כי הרי למרות עליונותה הנראית לעין של הגירסה הרוסית בכל הנוגע לאמצעי הביטוי הטכניים והעושר הלשוני, הרי מבחינה רעיונית היא נראית חסרה לעומת הגירסה ביידיש. המשורר ביטא את מחשבותיו במלואן דווקא ביידיש, בשעה שברוסית נשאר הדברים אף סתומים במקצת ושורותיו המסיימות כאילו נשארו תלויות באוויר.

טענה זו נוגעת לרמה הרעיונית של השיר בלבד ואינה מבטלת את ההערכה הכללית המקובלת, המעלה את האיכות האמנותית של שירת פרוג ברוסית על שירתו בידיש, וכך מסכם את הנושא יעקב בירנבוים בלעקסיקאָן פֿון דער נײַער ייִדישער ליטעראַטור:

"הוא היה נושא הדגל של הרעיון הלאומי הגדול בשירה: של נצח ישראל בשתי הלשונות — ברוסית ובידיש. אלא ששירתו בשתי הלשונות אינה ברמה אמנותית שווה. בידיש היה פרוג חלש יותר מאשר ברוסית..." (בירנבוים 1968: 451).

וכך גם השיר 'עגל הזהב' שהוצג כאן לעיל. אין ספק שמבחינה צורנית עדיפה גירסתו הרוסית. דווקא ברוסית מצליח המשורר ליצור את התחושה החזקה של החגיגיות הנעלה והנוקשה, הכובשת את ליבו של הקורא המשתוקק דווקא להתגאות בעברו המפואר ועתיק היומין של עמו. ואילו פרוג עצמו, לעומת זאת כתב בשירו 'Тризна' (הספד), הכלול במחזור הרוסי של 'שירי ציון': "הזכות להתגאות באבות מגיעה רק לאלה, שהאבות לא היו מתביישים בהם."⁷ מפני מה לא הצליח שמעון פרוג לעצב בידיש את מה שהצליח ברוסית בתחום השירה האפית על נושאים התנ"כיים?

התשובה טמונה לרעתי לא רק בעובדה, שפרוג עצמו בעצם יצר את שירת יידיש המודרנית כמו יידי, והוא פשוט לא הספיק לפתח את הכלי הזה לרמה שהיתה מאפשרת לו לעלות גם בידיש לשיאים של שירתו כמו ברוסית. חשובה העובדה, שלשונה של השירה הרוסית אף היא היתה טעונה מסורת של יצירה על נושאים תנ"כיים. גדולי השירה הרוסית — די אם נזכיר את אלכסנדר פושקין (1799–1837) ומיכאיל לרמנטוב (1814–1841), שנחשבו לקלאסיקנים גם בימי פרוג — העלו לא פעם מוטיבים תנ"כיים. מסורת זו היתה פרי של תרבות נוצרית ביסודה, אך הוכנה בה תשתית לשירתו היהודית של פרוג. בידיש, לעומת זאת, לא היתה קיימת מסורת מעין זו עקב דו־לשוניותה הפונקציונאלית הפנימית של התרבות היהודית. הנושאים הנעלים היו שמורים לשפה העברית, ואילו יידיש שימשה בעיקר ז'אנרים "נמוכים". ולא היה לאל ידו של פרוג גם ליצור לברו מסורת חדשה בלשון, שנחשבה לז'ארגון, וגם לפתחה לרמות גבוהות.

וכך מתאר המשורר עצמו את הלחץ החברתי שהופעל עליו מצד ציבור קוראיו, שהיה רגיל להתייחס לספרות יידיש כאל מין 'קריאה קלה' ומשעשעת:

"איר ווילט, רב קרוב, שרײַבן? — זאָגט אַ ייד —

גוט, שרײַבט אײך, נאָר איר זאָלט קיין נאָר ניט בלײַבן,

ניט קומען מיטן בײַטשל פֿון יריד,

פֿאַרגעסט ניט, אַז איר האָט צו טאָן מיט ייִדן.

איז שרײַבט אַזוי — פֿאַרשטייט איר מיך — אַזוי

אַז אַלע זאָלן זײַן מיט אײך צופֿרידן...

פֿאַרשטייט איר מיך?"

אוי, ליבע ייִדן! אוי!

איך האָב ביז איצט פֿון אַלע, אַלע זאָבן

נאָר איינס פֿאַרשטאַנען, שרײַבן, דאַרף מען דאָס
 למען־השם, נאָר טאַקע דאָס, פֿון וואָס
 דער עולם זאָל הנאה האָבן, לאַכן.
 "אײַ לאַכן! אײַ אַ חיות! שרײַבט הער פֿרוג!
 גענוג אײַך זיפֿצן, כ׳לעבן, עט, גענוג!
 אַ חכמהלע, אַ פּשטעלע, אַ וויצל,
 קאַטאַוועסלעך מיט גראַמען אָן אַ שיעור.
 אזוי, אז יעדער אות זאָל טאָן אַ קיצל...
 (פרוג 1927: 'מײַן עפּיטאַפֿיע', כרך 3, 249–250,
 פּרוג 1960: 42–44)

נפֿלום רצונֿך, דודי, לכֿתוב — אומר לי יהודי —
 יפה, תכתוב, אך אל תהיה שוטה,
 אל נא תשוב מן היריד עם שוט, בלי פֿלום ביד,
 ואל תשכח שיש לך ענין עם יהודים,
 וכתוב נא כך — אתה מבין — רק כך,
 שכל אֶחָד יפיק רצון וְחֵן מִכְתִּיבְתֶךָ...
 אתה מבין?
 הוי, יהודים רעים! אבוי!
 הן עד עכשיו מְכַל, מְכַל הַנְּאָמֵר
 דְּכָר אֶחָד בְּלִבֵּךְ הַבְּנִיתִי, שֶׁלִּכְתוּב צְרִיךְ,
 לְמַעַן־יִשָּׁם, רק זה, ובאמת רק זה,
 שְׁהַקְהֵל יִצְחַק, יִפִּיק מִמֶּנּוּ הַנְּאָה.
 גַּם צְחוּקוֹ גַּם תַּעֲנוּגוֹ תַּכְתּוּב, תַּכְתּוּב מִר פֿרוג!
 וְדִי לְגִנוּתִי, בְּחַיִּי, נִרְנוֹ, מִסְפִּיק וְדִי
 תִּפְלוֹט בְּדִיחָה, חֲדוּד, אֲמֹר חֲכֵמָה, או פֶּשֶׁט,
 תוֹסִיף מִהַתְּלוֹת־חֲרוֹז הַרְבֵּה בְּלִי כֵל שְׁעוֹר,
 כֵּל אוֹת תְּקֵרוּץ וְתִדְגֵדֵג — בְּרוּר וּבְקִצּוֹר.]

פרוג הפר את הדרישות הנ"ל מיידיש. הוא נחלץ מן התפיסה המזלזלת שקדמה לו, ובמו ידיו הכין את הקרקע הפורייה, שעליה צמחה שירת יידיש במאה ה־20. מבקר הספרות והפילוסוף המהפכני הרוסי במאה ה־19 ויסאריון בלינסקי (1811–1848) כתב: "הדמויות הראשונות הפועלות על רקע הספרות לעולם אינן נשכחות; גם אם הן ברוכות כשרון וגם אם לאו — הן תמיד תישארנה דמויות היסטוריות" (Белинский 1953: 52).

זהו גם דינו של שמעון פרוג, שאת זכות הראשונות רכש הן במסלול של השירה היהודית־רוסית והן בשירת יידיש.

- 1 מסתו הרוסית של יוסף קלוזנר היתה יסוד למסתו העברית 'מפעל חייו של פרוג' (קלוזנר 1956: 37-46). המסה בעברית מסומנת בתאריך 'ערב ראש חודש מרחשון, חרע"ז, אודסה'. ואילו הרוסית ב'ספטמבר-אוקטובר 1916, אודסה'. קלוזנר ראה בשתי המסות — יצירה אחת, על אף ההבדלים הטקסטואליים הניכרים בין הגירסה הרוסית (אשר היתה, לדעתי, המקור) לבין העברית, שהיתה מעין עיבוד מאוחר.
- 2 השוואה בין שירת שמעון פרוג לבין שירתו של בן-דורו מיכאל אברמוביץ (בנו של מנדלי מוכרספרים) עשויה להראות בעליל את יתרונה הייחודי של שירת פרוג. אברמוביץ פרסם בתחילת שנות ה־80 של המאה ה־19 שירים בעיתונות היהודית-רוסית. כשרונו לא היה מזהיר, גם לא זיקתו לעם היהודי, תרבותו ודתו. הישגיו בספרות היו רופפים עוד לפני שהתנצר. עליו ועל דומיו כתב יל"ג בשירו 'למי אני עמלתי' (יל"ג תשכ"ה: בז):
 וּבְנֵינוּ? הַדָּר הַבָּא אֶחָרֵינוּ?
 הֵם מְנַעֲרֵיהֶם יִתְנַכְרוּ אֵלֵינוּ,
 — לָמוּ? פְּעָעֵי לְבֵי יְדוּוּ יִזְוּבוּ —
 הֵנָּם הוֹלְכִים קְדִימָה שְׁנָה שְׁנָה
 מִי יָדַע הַגְּבוּל עַד מִתִּי? עַד אָנְהָ?
 אוֹלֵי עַד מְקוֹם — מִשָּׁם לֹא יָשׁוּבוּ...
- 3 ראה: (Фруг 1891-1897: 143-144) וכך: На могиле Л. О. Гордона Кедры Ливана (Фруг 1976: 60-61).
- 4 קיימת גם גירסה ביידיש של אותו השיר: 'דער גאָלדענער שליסל' (פרוג 1927: כרך 1, 246-249). בפרסום הזה לא נזכר שמו של ברנהרד לבנשטיין, נשאר רק הציפון: 'תלמודישע לעגענדע' (אגדה תלמודית). וכן ראה: פרוג 1960: 104-106.
- 5 היינריך היינה (1797-1856) נקרא בלשון המקור, בגרמנית, בחוגי האינטליגנציה ברוסיה. יש לשער שגם פרוג קרא את שירי היינה במקורם. את שירו הרוסי 'Две картины' (שתי תמונות) הקדים פרוג במוטו בשתי שורות משירת היינה בגרמנית ואף לא טרח לתרגמן או להזכיר את שם המשורר. השיר הופיע בכתב-העת 'יוסכוד' (מס' 7-8, 1882, 121-124). אפשר שפרוג היה בטוח, שכל קוראי כתב-העת יזהו את השורות של היינה.
- 6 בין המפורסמים של שירי פרוג בנושא מלחמת המעמדות יש להזכיר בראש ובראשונה את 'לידי צו דער אַרבעט' (שיר לעמל, פרוג 1929: כרך 1, 61-63 וכן 'די פֿאָן' — הדגל — שם: 67-68).
- 7 ראה: (C. Г. Фруг 1902: Сиониды и другие стихотворения (1897-1902) С. Петербурга с. 11

מראי מקום

- בירנבוים יעקב 1968: 'פרוג, שמעון שמואל', לעקסיקאָן פֿון דער נייער ייִדישער ליטעראַטור, כרך 7, ניו־יורק, 448-457.
- ברנינין ראובן 1927: 'פֿאַררעדע', פרוג 1927, כרך 1, III-X.
- גורדון יהודה לייב (יל"ג) תרמ"ה: 'ספּיחִים', האסיף א'.
- תשכ"ד: כתבי יל"ג — שירה, תל-אביב.
- דובנאָוו שמעון 1962: דאָס בוך פֿון מיין לעבן, בואָנוס אייִקס.

- לוריא שלום 1993: "שיחת חולין" — שירים בידיש של יהודה לייב גורדון, חוליות 1, חיפה, 70-78.
- מייזיל נחמן [עורך] 1960: צום הונדערטסטן געבוירנטאג פֿון שמעון פֿרוג, זאמלונג, ניו-יורק.
 ערפלי בועז [עורך] 1995: שאול טשרניחובסקי — מחקרים ותעודות, ירושלים.
 פֿרוג שמעון 1896: ליעדער און געדאנקען, אודיסה.
 — 1898: שירי פֿרוג, תרגם יעקב קפלן, וארשה.
 — 1910: אַלע שריפטן פֿון ש. פֿרוג, ניו-יורק.
 — 1927: אַלע שריפטן פֿון ש. פֿרוג, ניו-יורק.
 — 1941: שירי שמעון שמואל פֿרוג, עברית אברהם לוינסון, תל-אביב.
 — 1960: אויסגעקליבענע שריפטן, מהדורת שמואל רוז'נסקי, בואנוס איירס.
 פרישמן דוד 1931: 'שמעון שמואל פֿרוג', כל כתבי 7, פרצופים, וארשה (תל-אביב).
 קלוזנר יוסף 1956: 'מפעל חייו של פֿרוג', יוצרי תקופה וממשיכי תקופה, קובץ מאמרים, תל-אביב.
 קרטל גצל 1967: 'פֿרוג, שמעון שמואל', לבסיקון הספרות העברית, כרך שני, תל-אביב, 651-652.
- Белинский В. Г. 1953: "Литературные мечтания", *Полное собрание сочинений*, т. 1, Москва.
- Гинзбург С. М. 1916: "Памяти Фруга", *Новый путь*, 44.
- Клаузнер И. Л. 1916: "Эолова Арфа, О поэзии С. Г. Фруга", *Фруг С. Г. 1916*, с. У1-XX".
- Север Мордехай 1976: "Семен Фруг - поэт возрождения", *Фруг С. Г. 1976*, с. Фруг С. Г. 1881: "Видение Саула (из поэмы 'Давид и Михал' Л. О. Гордона)", *Восход*, 20, 167-168.
- Фруг С. Г. 1916: *Полное собрание сочинений*, Одесса.
- Фруг С. Г. 1976: *Стихи и проза*, Иерусалим ("Библиотека Алия").